

Rafał Chwedoruk

dr hab. prof. Uniwersytetu Warszawskiego

Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego

Recenzja pracy doktorskiej Ewy Pejaś pt. *Socjalizm demokratyczny w myśli politycznej Kazimierza Czapińskiego (1918-1939)*

Praca Pani Ewy Pejaś ma oryginalny charakter, stanowi uzupełnienie istotnej luki, tak w nauce o historii, jak i w politologii. Dobór tematu sam w sobie świadczy o pogłębionej znajomości dziejów myśli i ruchów politycznych w Polsce. Z różnych powodów badania nad ideami i działalnością głównego nurtu polskiego ruchu socjalistycznego nie zajmują w chwili pozycji adekwatnej do znaczenia tego ruchu w historii Polski, zwłaszcza pierwszej połowy XX stulecia. Zasadnie autorka przypomina w swojej pracy (s. 42), że Kazimierz Czapiński był jednym z twórców polskiej państwowości w 1918 roku, a także dostrzega, że Polska Partia Socjalistyczna była w międzywojniu najbardziej konsekwentnym obrońcą demokracji parlamentarnej w Polsce. Zatem dobór przedmiotu badań zasługuje na uznanie.

Dysertacja ma w istocie dychotomiczny charakter-jest zarazem biografią polityczną Kazimierza Czapińskiego, jak i wieloaspektową analizą jego aktywności intelektualnej jako twórcy myśli politycznej. Nieprzypadkowe jest zatem usytuowanie metodologiczne pracy-znajduje się ona na pograniczu nauki o historii i politologii. Obok metod i pojęć typowych dla pierwszej z nich, autorka, zasadnie w kontekście celów pracy, sięgnęła po pojęcia występujące w politologii, np. myśl polityczna, stanowiącą w Polsce przedmiot zainteresowania przede wszystkim tej właśnie dyscypliny. Być może we wstępnych fragmentach pracy można było nieco szerzej rozwinąć wątek metod badawczych, ogólne odwołanie się do pojęcia indukcji jest tylko zasygnalizowaniem zagadnienia, a bliskość względem dwu dyscyplin mogłaby inspirować do szerszego uwzględniania problematyki metodologicznej, wskazania konkretnych metod. Szczególnie obecna w pracy płaszczyzna komparatystyczna powinna zostać szczególnie dokładnie eksplikowana.

Głównym celem pracy stało się przedstawienie Kazimierza Czapińskiego jako teoretyka PPS, jak też aktywnego działacza szczebla centralnego tej partii. Wielką zaletą dysertacji było przedstawienie poglądów Czapińskiego w dialogu i polemice z głównymi nurtami politycznymi międzywojnia. Pogłębiało tu erudycyjny wymiar pracy i dowiodło gruntownej znajomości polskiej myśli politycznej i historii politycznej międzywojnia. Idee głoszone przez Czapińskiego zostały przedstawione na szerokim tle także europejskiej myśli politycznej. W dysertacji znalazły swoje miejsce kluczowe postacie dla rozwoju polskiej myśli politycznej, ale także m.in. Vilfredo Pareto, czy Henri de Man. Z politologicznej perspektywy ważna jest też rekonstrukcja poprzez poglądy Czapińskiego modelu demokracji proponowanego przez polski ruch socjalistyczny, wpisującego się w wizje ustrojowe europejskiej socjaldemokracji.

Kluczowe dla socjalistycznego myślenia było uznanie za podstawy ustroju politycznego rzeczywistego układu sił społecznych, a także osłabienie egzekutywy w państwie. Kilkukrotnie w pracy powraca jeden z kluczowych problemów debat ideowych XX wieku – kwestia scjentyzmu jako legitymizacji idei politycznych. Na uwagę zasługuje także retrospekcja rzadko obecnej dziś w publikacjach krytyki państwa radzieckiego z pozycji lewicowych, klasycznie marksistowskich i socjaldemokratycznych. Były one udziałem Kazimierza Czapińskiego, zaś zgodnie z ustaleniami autorki, ich osnowę stanowiły poglądy mienszewików, niemal zupełnie nieobecne w polskich, współczesnych badaniach. Autorka dostrzegła fakt, że Czapiński, jako jeden z nielicznych Polaków, poznał osobiście Lenina, stąd też jego analizy rzeczywistości radzieckiej miały szczególny charakter. Dysertacja zawiera także ciekawe przyczynki do historii stosunków międzynarodowych, np. dotyczące poglądów na stosunki polsko-radzieckie (Czapiński przewidywał militarną drogę ekspansji państwa radzieckiego pod przywództwem Stalina) i polsko-czechosłowackie oraz w ogóle na krąg państw Europy Środkowej i Wschodniej. Najwięcej istotnych wątków pracy dotyczy ruchu i idei socjalistycznych w Polsce. Pojawiły się, w nikłym stopniu obecne w badaniach naukowych, kwestie relacji międzywojennej PPS z międzynarodowymi organizacjami ruchu socjalistycznego. Z treści dysertacji wyłania się obraz Kazimierza Czapińskiego jako reprezentanta *sui generis* ortodoksji partyjnej w międzywojennej PPS, kogoś, kto we wszystkich niemal najważniejszych kwestiach ideologicznych, bądź związanych z doraźną polityką, prezentował poglądy głównego nurtu PPS, pozostając całkowicie autonomiczny wobec frakcji i frond, odbiegających od epicentrum PPS, czy to komunizujących, czy propiłsudczykowskich. Ustalenia autorki na temat Czapińskiego pozwalają doprecyzować kwestie podziałów wewnętrznych w PPS i dokładnie nakreślić cezury głównego nurtu tej partii. Znamienna jest tu teza o bliskości Czapińskiego względem środowiska Ignacego Daszyńskiego. Interesującym jest także wątek odmienności PPS od swych dawnych towarzyszy, którzy w różnych okresach zbliżyli się do środowisk sanacyjnych. Socjaliści pozostali optymistyczni w ocenie możliwości zmiany rzeczywistości i w podejściu do polskiego społeczeństwa, natomiast eks-socjaliści, bliscy przywódcy polskiego państwa, ewoluowali w stronę pesymizmu, bliskiego raczej myśleniu konserwatywnemu. Ważnym wątkiem, dostrzeżonym przez autorkę, był kontekst orientacji kulturowej PPS. Wyraźnie widać było w tej partii, robotniczej w swojej masie, pewien rys akceptacji raczej tradycyjnej kulturowości, odległej od skrajnie emancypacyjnych, indywidualistycznych wątków (s. 360). Napięcie między horyzontem indywidualnej emancypacji i rewolucji obyczajowej a zachowawczymi postawami wyborców, bazy członkowskiej jest trwałym do dziś problemem partii lewicowych, widocznym szczególnie w takich krajach, jak Polska.

Kazimierz Czapiński pełnił rolę niejednokrotnie spotykaną w ruchach politycznych pierwszej połowy XX wieku. Był nie tyleż oryginalnym myślicielem, wyznaczającym kierunki działania i stanowiącym intelektualną awangardę ruchu politycznego, co raczej stawał się interpretatorem i nader wszystko popularyzatorem partyjnej ideologii. To poprzez aktywność osób tak właśnie usytuowanych, abstrakcyjne idee polityczne wprowadzane były do politycznej praktyki. Czapiński nie był myślicielem na miarę Bolesława Limanowskiego, czy Mieczysława Niedziałkowskiego, zarazem jego rola była większa, aniżeli tylko pełnienie funkcji posła i pośledniego działacza partyjnego.

Obszerna praca została podzielona na dziesięć rozdziałów, łącząc model chronologiczny z problemowym schematem eksplikacji myśli politycznej.

Wątki biograficzne przynoszą kilka interesujących ustaleń. Oto bowiem wielki erudyta, jakim był Czapiński, wykładowca licznych placówek kulturalno-oświatowych, związanych z ruchem robotniczym, jeden z głównych propagatorów socjalistycznych idei w międzywojennej Polsce, nie legitymował się wyższym wykształceniem. Ciekawym wątkiem jego biografii były też motywy zerwania z prekomunistyczną SDKPiL, zdaniem autorki wynikające z motywacji humanistycznych. Biograficzny rozdział wnosi także kilka przyczynków do rekapitulacji sporów wewnętrznych w PPS z czasów II RP. Zasadnie autorka pokazuje, że pojęcie lewicy wewnątrzpartyjnej oznaczało zupełnie coś innego w latach dwudziestych, aniżeli w następnej dekadzie. Czapiński sytuował się w partyjnym centrum (stąd zasadna polemika autorki z próbą przypisania tej postaci do grona partyjnych radykałów). Ciekawostką, zarazem niepozbawioną elementu dramatyzmu, były ustalenia autorki dotyczące motywów nieprzyjęcia Czapińskiego w szeregi głównego nurtu PPS-owskiej konspiracji podczas II wojny światowej. Trafnie autorka wskazuje na symetrię postawy Czapińskiego i głównego ideologa PPS Mieczysława Niedziałkowskiego, którzy nie ukrywali się podczas niemieckiej okupacji, co dla obu zakończyło się tragicznie.

Rozdziały poświęcone analizie myśli politycznej zasługują na bardzo wysoką ocenę. Dotyczy to zarówno analitycznego wymiaru, a także podstaw bibliograficznych-dotarcia do niemal wszystkich publikacji Czapińskiego oraz również wymiaru erudycyjnego. Autorka zaprezentowała koncepcje głoszone przez Czapińskiego na tle myśli politycznej europejskiej socjaldemokracji (pojawily się fundamentalne dla tego nurtu postacie Karola Kautsky'ego oraz Eduarda Bernsteina), jak i na tle rozwoju polskiej myśli socjalistycznej. Za podstawę demokratycznego socjalizmu w interpretacji Czapińskiego można uznać syntezę marksizmu i etyki, płynącej z codziennego doświadczenia. Szczególnie wartościowe są analizy związane z kontekstem polskiej myśli politycznej, zasadnie znaleziono w pracy miejsce na odwołania do źródeł bezpośrednich, np. tekstów Romana Dmowskiego. Bardzo ciekawe dla zrozumienia sposobu działania PPS po 1926 roku jest ustalenie przez autorkę balansu między krytyką wobec ruchu narodowego a meandrami stosunku do władz sanacyjnych. Socjalistyczne problemy w tej materii obrazuje dostrzeżony przez autorkę fakt konsekwentnej obrony *ex post* przewrotu majowego w wykonaniu Czapińskiego, przy jednoczesnym przypisywaniu środowisku tzw. pułkowników inspiracji faszystowskich. Autorka przypomniała też krytyki sanatorów prowadzone z ortodoksyjnie PPS-owskiego punktu widzenia, np. dotyczące podejścia do mniejszości narodowych. Ważną wydaje się tu teza autorki dotycząca tej problematyki, wskazująca na niedocenyenie przez polskich socjalistów siły nacjonalizmu mniejszości ze wschodnich Kresów II RP. Ciekawe są też analizy pokazujące inkorporację przez Czapińskiego niektórych elementów krytyki państwa radzieckiego autorstwa pierwszego wnikliwego analityka i byłego współtwórcy tego imperium-Lwa Trockiego. O erudycji autorki przekonuje też podobna analiza dotycząca poglądów Róży Luksemburg na leninizm. Czapiński, czego dowodzi teza pracy, bardzo wcześnie rozpoznał zagrożenie ze strony totalitaryzmów, w tym antyhumanistyczny wymiar nazizmu. Pracę ubarwiają różnego rodzaju paradoksy i zapomniane epizody, które dostrzegła autorka, dotyczące np. sporów o

godło państwa, toczonych u zarania II RP, czy choćby socjalistyczne krytyki idei syjonistycznych. Czapiński krytycznie recenzował też polityczne prace Stefana Żeromskiego z pierwszych lat niepodległości. Z dzisiejszej perspektywy oryginalnie brzmią tezy Czapińskiego, że obrona Warszawy w 1920 roku uratowała europejski socjalizm.

Bibliografia pracy zasługuje na bardzo wysoką ocenę, autorka dotarła do praktycznie wszystkich istotnych wystąpień i publikacji Kazimierza Czapińskiego. Dokonano obszernej kwerendy archiwalnej, ważnej szczególnie w kontekście wątków biograficznych. Uznanie budzi także różnorodna i bogata lista użytych w pracy opracowań i artykułów naukowych.

Obszerna, wielowątkowa praca pozbawiona jest strukturalnych uchybień. Można wskazać potrzebę jedynie kilku, niewielkich uzupełnień. Kilkukrotnie autorka przywołuje, w kontekście inspiracji PPS-owskich idei, doświadczenie austriackiej socjaldemokracji. Niewątpliwie stanowiło ono podstawową inspirację zagraniczną dla głównego nurtu polskiego, demokratycznego socjalizmu. Nie dziwi zatem przywołanie, czy to pojęcia austromarksizmu, czy kluczowego dla dziejów Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej z czasów I Republiki programu z Linzu. Brakuje natomiast szerszej retrospekcji doświadczenia „Czerwonego Wiednia”, bezprecedensowego eksperymentu społecznego lat 1919-1934 w stolicy I Republiki Austrii, gdzie pod aspiracjami ruchu socjalistycznego podjęto wieloaspektową próbę zmiany stosunków społecznych. W kontekście treści i form aktywności Czapińskiego na umieszczenia zasługiwała przede wszystkim kwestia poczynań władz wiedeńskich na niwie edukacji¹. Mimo, że problematyka „Czerwonego Wiednia” w polskiej literaturze naukowej obecna jest śladowo, to jednakże w innych językach doczekała się bez mała setek publikacji. Pozwoliłoby to wskazać np. na ile można mówić o bezpośredniej inspiracji poglądów i działań Czapińskiego i PPS przykładem Wiednia. Na stronie 347 potrzebne zdają się być krótkie notki o Bundzie² i niemieckich socjaldemokratach w międzywojennej Polsce³. Nie wypełnia tej luki, dotyczący podobnej problematyki, przypis na stronie 250. Wątek działań oświatowych polskiego ruchu robotniczego mógłby zostać wzbogacony o odwołanie do opracowania Adama Świątło⁴. Bardzo ciekawy wątek ewolucji stosunku PPS (i Czapińskiego) do Niemiec mógłby zostać uzupełniony o krótką informację o meandrach relacji PPS-SPD, dlatego też, że autorka podnosi problematykę miejsca polskich socjalistów w europejskim ruchu robotniczym. Fragment ze strony 204, gdzie autorka krytykuje Czapińskiego za uznawanie sanacji za faszyzm, zawiera w kwestii pojęć autorytaryzm i totalitaryzm odwołanie do „przyjętych obecnie kryteriów”, co chyba powinno zostać opatrzone przypisem i odwołaniem do literatury przedmiotu.

Bardzo skrótowo potraktowano w pracy partycypację Czapińskiego w wyborach. Warto byłoby uzupełnić informację np. na temat jego wyników wyborczych, choćby w kontekście tego, czy można uznać Czapińskiego za lokalnego lidera partii w wyborach, na ile jego

¹ Ogólne informacje i wskazówki bibliograficzne zob. np. w: *Wiener Schulreform*, <http://www.dasrotewien.at/wiener-schulreform.html>

² Można tu wymienić m.in. takie prace, jak E. Nowogódzki, *Żydowska Partia Robotnicza Bund w Polsce 1915-1939*, Warszawa 2005; *Bund - 100 lat historii : 1897-1997*, pod red. F. Tycha i J. Hensla, Warszawa 2000.

³ Można tu polecić różne prace takich autorów jak: Henryk Szczerbiński, Dariusz Matelski, Jan Walczak, Lucjan Meissner.

⁴ *Oświata a polski ruch robotniczy 1876-1939* (Warszawa 1981).

elekcja była pochodną siły partii na danym terenie, na ile zaś osobistej popularności tego polityka. Zabrakło w tym miejscu także refleksji na temat kontekstu geografii wyborczej. Autorka podaje informacje o okręgach wyborczych, z których Czapiński zostawał posłem, ciekawe mogłoby być rozszerzenie tego wątku. Był to obszar o trwałej nadreprezentacji PPS, a teren Białej i okolic Żywca można uznać wręcz za klasyczne twierdze wyborcze tego ugrupowania. Znajdowały się one pod silnym oddziaływaniem emanującego na duże obszary, bardzo prężnego, krakowskiego ośrodka ruchu socjalistycznego. Skala poparcia dla PPS (w Białej i małych miejscowościach wokół tego miasta oraz wokół Żywca) potrafiła w latach dwudziestych (w wyborach sejmowych 1922 i 1928 roku) przekraczać 40%, a więc kilkakrotnie więcej niż wynosiło poparcie PPS w skali kraju, co sugeruje istnienie na tych terenach typowej dla europejskiego ruchu robotniczego pierwszej połowy XX wieku swoistej partyjno-klasowej subkultury, w której taka postać, jak Czapiński musiała odgrywać niepoślednią rolę. Warto byłoby wskazać do jakich warstw klasy robotniczej agitacja Czapińskiego trafiała.

W tematyce biograficznej brakuje jakichkolwiek informacji o pochodzeniu społecznym Czapińskiego, a przecież rodowody liderów socjalistycznych pierwszej połowy XX wieku często odbiegały od możliwych w tej materii stereotypów. Przydatna dla czytelnika mogłaby być także szersza charakterystyka epoki, w której Czapiński dorastał i kształtował swoje poglądy.

Wiele ciekawych twierdzeń przynoszą, bogate w dygresje i odwołania, ustalenia autorki dotyczące poglądów Czapińskiego na bolszewizm i państwo radzieckie. Wyjaśnieniu i refleksji powinna podlegać wynikająca z ustaleń autorki niekonsekwencja Czapińskiego, charakterystyczna tym niemniej dla dyskusji ideowej polskiego, demokratycznego socjalizmu. Oto bowiem Czapiński nie krył swego marksizmu, nie odbiegającego od standardu postengelsofskiej ortodoksji z jej determinizmem ekonomicznym. Zarazem w rozdziale VIII przywołany zostaje pogląd Czapińskiego o psychologicznych źródłach bolszewizmu. Mogłoby to stanowić ciekawe uzupełnienie problemu niedogmatyczności polskiego marksizmu. Wyjaśnieniu powinna podlegać ciekawa opinia o orientacji kulturowej bolszewizmu. W tymże rozdziale znaleźć można zarówno opinię Czapińskiego o tym, że Lenin uważał się *de facto* za okcydentalistę (s. 424-425), jak i próby, typowe dla myśli politycznej PPS, przypisania bolszewizmu do azjatyckiego dziedzictwa Rosji. Wreszcie także (s. 420), autorka pisze o próbie budowy przez bolszewików „nowej cywilizacji”. Przydałoby się również uzupełnienie dotyczące stosunku Czapińskiego do interwencji zbrojnej wielu państw przeciwko Rosji Radzieckiej (o ile Czapiński zajmował w tej sprawie stanowisko).

Niezwykle interesujący był też wątek wartości heroiczych (s. 54), pojawiający się wedle ustaleń autorki w koncepcjach Czapińskiego, charakterystyczny i dla antypozytywistycznego przełomu końca XIX i początku XX wieku, jak też dla okresu narastających napięć społecznych np. w środowiskach kombatanckich po I wojnie światowej. Pojawia się tu pytanie o pogodzenie takiej aksjologii, chętnie przyjmowanej przez rodzącą się skrajną prawicę (choć obecnego także w niektórych nurtach socjalizmu) np. z etyczno-humanistycznym, antropocentrycznym sposobem myślenia wielu zwolenników demokratycznego socjalizmu.

Styl pracy nie budzi najmniejszych zastrzeżeń. Jeśli chodzi o konstrukcję pracy powstaje pytanie, czy jeden z najwartościowszych punktów pracy-podrozdział *Inspiracje ideowe*, nie powinien, po niewielkich uzupełnieniach, stać się autonomicznym rozdziałem ze względu na bogactwo podejmowanych problemów i ich fundamentalne znaczenie dla celów i tezy pracy. Można się także zastanawiać, czy stosowanie w tytule pracy cezur czasowych ma sens, dlatego, że granice czasowe w sferze idei nie zarysowują się tak wyraźnie, jak w sferze praktyki, wreszcie także faktycznie autorka nie mogła uniknąć odniesień do rzeczywistości i sprzed 1918 i po 1939 roku. Szkoda też, że przy czasopismach w przypisach brakuje dokładniejszych dat (są tylko lata), w niektórych wypadkach (np. rok 1926) może to mieć znaczenie, w kontekście wpływu wydarzeń politycznych na poglądy Czapińskiego. Tytuł podrozdziału 1.2 chyba powinien być odwrotny, tzn. odejście z SDKPiL poprzedzałoby awans w PPSD. Choć autorka zaznaczyła tamże pogląd Czapińskiego o możliwości podwójnej afiliacji, to jednak z treści podrozdziału wynika, że tytułowe procesy były co najwyżej równoległe w czasie. W rozdziale I autorka zupełnie niemal pomija aktywność Czapińskiego w 1917 roku (s. 40-41 byłyby tu adekwatne), do której powraca w problemowym rozdziale, poświęconym stosunkowi do komunizmu. Nie negując merytorycznej sensowności takiego zabiegu, warto byłoby w rozdziale I odesłać czytelnika w przypisie do dalszych części pracy. Można się także zastanawiać, czy dłuższy wywód na temat krytyki sanacyjnych reform oświaty (s. 200) nie byłby adekwatniejszy w rozdziale poświęconym właśnie takiej problematyce. Na stronie 243 brakuje przypisu do fragmentu przedstawiającego ogólnie stanowisko PPS względem mniejszości narodowych. Autorka posługuje się także tytułem pracy Lenina *Co czynić?* (s. 426), podczas, gdy w polskiej literaturze przedmiotu i tłumaczeniach używana jest forma *Co robić*⁵.

Niewielkie nieścisłości w niczym nie podważają wielkiej wartości pracy, która zasługuje na bardzo wysoką ocenę. Autorka sprostała ambitnym celom, przede wszystkim eksplikacji ideotwórczej aktywności Kazimierza Czapińskiego. Praca stanowi wkład tak w badania historyczne, zwłaszcza biografistykę oraz historię II Rzeczypospolitej, jest istotnym elementem badań nad partiami politycznymi w Polsce i przede wszystkim nad polską myślą polityczną oraz myślą europejskiej socjaldemokracji. Pokazuje wielowymiarową działalność polityka, który pełnił dwie funkcje naraz-był współtwórcą i interpretatorem teoretycznego kanonu, jak i czynnym praktykiem.

Dzieło Ewy Pejaś spełnia wszystkie kryteria doktoratu. Autorka zaprezentowała znaczącą dojrzałość badawczą, opanowanie metod i technik pracy badawczej politologa i historyka, wykazała się erudycją, wykraczającą poza wąsko pojętą dziedzinę pracy. Umiejętnie zanalizowała źródła, potrafiła sformułować hipotezy badawcze i sprawnie przeprowadzić ich dowód. Nie podlega żadnym wątpliwościom oryginalność pracy i autentyczna pasja autorki. Recenzent wnosi więc o podjęcie dalszych czynności związanych z przyznaniem p. Ewie Pejaś tytułu doktorskiego.

---

⁵ W. Lenin, *Co robić? Palące zagadnienia naszego ruchu*, Warszawa 1948 lub Warszawa 1951.

Warszawa, dn. 7 X 2015

Rafał Chwedoruk.....*Chwedoruk*.....